

VIDÉKI ZSIDÓ VÁROSLAKÓK*

Debrecen azon városaink közé tartozik, amelyek 1840-ig megakadályozták a zsidóság betelepülését. Mindössze fél évszázad leforgása alatt azonban a debreceni gyülekezet az ország egyik legjelentősebb közösségévé fejlődött. A hitközség történetének feldolgozására születtek már kísérletek – a legjelentősebb Gonda László emlékkötete – ám sokkal hiányosabb a zsidóság társadalomtörténetének, a városi gazdaságban és társadalomban betöltött szerepének feltárása. A közel százéves történelem egy szeletéről, a két világháború közötti időszakról nyújt áttekintést Timár Lajos Debrecen társadalmát elemző monográfiájában.

A könyv önálló fejezetet szentel a város zsidóságának. Ellentétben azokkal a várostörténeti vizsgálatokkal, amelyek vagy egyszerűen mellőzik, vagy pedig eltüntetik a zsidó népességet a nagy foglalkozási ágakban, olyan csoportként írja le a debreceni közösséget, amely társadalmi tagozódásában, szociológiai és demográfiai jegyeiben különböző egységként illeszkedik a helyi társadalomba. E különbözőség mindenekelőtt a zsidóság polgárosultabb foglalkozási összetételében nyilvánul meg: a főbb foglalkozási csoportokon belül a kereskedelemben, az iparban és az értelmiségi pályákon működők nagyobb arányában, illetve az agrárszférában dolgozók csekély hányadában. De jelentős eltérést mutat ki az egyes rétegek belső tagoltságában is, amely az értelmiségi foglalkozásokban a köztisztviselők szinte teljes hiányában, vagy a munkásság soraiban a kereskedelmi segéd-személyzet nagyobb arányában mérhető.

A két háború között, abban az időszakban kapunk képet a város zsidóságáról, amikor a tőkeképződés, a város gazdasági fejlődésének lelassulása a zsidó népesség lehetőségeit is erőteljesen korlátozta. A debreceni banktőke képviselői a korszakban a budapesti bankmágnásokkal szemben „veszítették el csatájukat”, de hasonló folyamat játszódott le a gyáripar területén is: „a harmincas évek elejére a debreceni gyáripar szinte teljesen a budapesti finánc-tőke kezébe került. Ez azt jelentette, hogy a debreceni zsidóságnak az ipari középburzsoáziához tartozó tagjai jórészt az ipari tisztviselőrétegbe sorolódtak át.” Lényegében a

gazdasági lehetőségek beszűkülésére adott válasznak tekinthető az önreprodukción korábbi módjainak átalakulása, a gazdasági tőke átörökítése helyett a „kulturális tőke” gyarapításának előtérbe kerülése. Ennek köszönhető, hogy az értelmiség aránya a debreceni zsidó társadalomban az adminisztratív állami intézkedések ellenére sem csökkent, sőt növekedett.

Részben az önreprodukción változását tükrözte a zsidó gimnázium felállítása is 1921-ben. A múlt század végén az asszimiláció látványos eredményei hatására a hazai zsidóság magyarosodó része az önálló zsidó gimnáziumok tervét elutasította, elsősorban elvi okokból, attól való félelmében, hogy ezek az intézmények az asszimiláns réteg pozícióit veszélyeztetnék, s a zsidóság elkülönülését szolgálnák. A világháború után azonban a gyakorlati megfontolások győzedelmeskedtek az elveken. A debreceni gimnázium – hasonlóan a pestihez – a zsidó ifjúság beszűkült továbbtanulási lehetőségein kívánt javítani, de azontúl, hogy kielégítette a városi zsidóság egy részének igényeit, a környező településekre is nagy vonzerőt gyakorolt. Érdekes adatsort olvashatunk a zsidó gimnáziumban és a város középiskoláiban tanuló diákok foglalkozási összetételéről, amelyből jól kirajzolódnak a zsidó és a keresztény társadalom „eltérő mobilitási aspirációi”. Például az, hogy a zsidó kispolgárság, a „kiskereskedők a városi átlagnál sokkal nagyobb arányban küldték gyermekeiket gimnáziumba, sokszor erejükön felüli áldozatok árán is, de biztosabb egzisztenciát kívántak gyermekeiknek biztosítani”.

A kongresszus utáni zsidóság ortodoxok és neológok párviadalától hangos felekezeti életében különös színt képviselt a status quo ante irányzat. A konzervatív hitbuzgalmat és a neológ reformizmust egyaránt elutasító mérsékelt áramlat a hazai zsidó társadalomban nem tudott mélyen meggyökerezni, annál érdekesebb, hogy Debrecenben jelentős központtá fejlődött. Elgondolkodtató az irányzat meghatározó szerepe, amely többek között a zsidóság „debreceniségének” problémáját veti fel. A szélsőségeket nehezen toleráló cívis városi mentalitás ugyanis minden bizonytalansággal járult ahhoz, hogy a múlt század közepétől egymást váltó rabbik közül éppen a vallási önmérséklet hívei maradtak a városban. Mint ahogy az sem tekinthető véletlennek, hogy a hitközség magvát a kezdetektől azok a földbirtokos családok alkot-

* *A zsidóság társadalma – Vidéki városalakók. Debrecen társadalma 1920–1944.* Magvető, Bp., 1993. 173–203. old.

ták, akik igen hamar és sikeresen illeszkedtek be a helyi agrártársadalomba.

A status quo ante irányzat képviselői a két háború között is többségben voltak Debrecenben, a hitközség társadalmi összetétele azonban jelentősen megváltozott. Timár Lajos az 1920-as évektől az intézmény vezetésében lejátszódott nemzedékváltásra hívja fel a figyelmet, amely a korábban domináns földbirtokos réteggel szemben a város gazdasági életében is növekvő szerepet betöltő értelmiséget – az ügyvédek és a banktisztviselők csoportját – juttatta vezető pozícióba. Elemzése közben kitekint a gyülekezet egészére: „a tipikus vállalkozó szellemet megtestesítő”, de társadalmi viselkedésében a magyar dzsentri életmódját utánzó zsidó földbirtokosokra és a hitközség közel 60 százalékát alkotó kisiparosokra, kiskereskedőkre. A szerző nem tekintette ugyan feladatának annak részletezését, mit jelentett valójában a status quo ante irányzat átmeneti jellege, miben nyilvánultak meg mérsékelt vonásai – erre vonatkozóan csupán két ellentétes vélemény közlésére vállalkozik – a városi zsidóság asszimilációjára és a nem zsidó társadalommal kialakított kapcsolataira utaló tények mégis azt jelzik, hogy alkalmas keretül szolgálhatott a magyarosodáshoz, a debreceni zsidóságot is jellemző kettős identitás kialakulásához.

Ezt másfelől az önálló ortodox hitközség fennállása is alátámasztja. A konzervatív családok 1886-ban léptek ki az anyaközösségből, de nyilván nem véletlen, hogy 1944-ig ragaszkodtak az önállóság fenntartásához – ellentétben a neológokkal, akik 1870 és 1886 között mindössze másfél évtizedig alkottak külön gyülekezetet. Szembeötlőek a kor-

szakban a létszámában elenyésző ortodox zsidóság és a népes status quo ante gyülekezet társadalmi tagozódásában rejlő különbségek: az ortodoxok körében a kisiparos, kiskereskedő réteg túlsúlya és az értelmiség elenyésző aránya a tradícióőrzésnek a társadalmi-gazdasági érvényesülésre gyakorolt hatására mutat rá. A rituális törvényektől sokoldalúan szabályozott életvitel ugyanis minden bizonnyal erőteljesen behatárolta a foglalkozási struktúrán belüli mozgás esélyeit is. A miskolci ortodox társadalom hasonló összetételére utaló adatok arra is lehetőséget adnak, hogy ebben ne csupán helyi jelenséget, hanem a hazai ortodoxiát általában is jellemző tendenciát láthassunk.

Akárcsak országszerte másutt, a múlt század közepétől Debrecenben is tanulmányozható a zsidóság lakóhelyi szegregációja. A beköltöző népesség többsége a város nyugati részén telepedett le, itt található a Hatvan utca, amelynek társadalmáról részletes elemzést olvashatunk a könyvben. Érdekes kép bontakozik ki előttünk, az utca elején elhelyezkedő „nagyvárosi üzletnegyed” és a belvárostól távolabb fekvő „kisvárosi üzletnegyed” különbségei a városi zsidóság egy részének térbeli elhelyezkedéséről nyújtanak fontos információkat.

A fejezet jól illeszkedik a város társadalomrajzába, a terjedelmi korlátok ellenére a szerző a zsidóság fejlődésében valamennyi fő tendencia érzékeltetésére kísérletet tesz. Közülük utolsóként a harmincas évek antiszemitizmusának debreceni megnyilvánulásait veszi sorra. Ezek az oldalakon a „statisztika” tényeit a sajtóban és az emberi emlékezetben megőrződött momentumok egészíti ki.

VITÉZ FERENC / Mások emlékének emlékére

(haiku 1)

Áldozatfiak.
Tükörben arcmástalan.
Most a kegyelem.

(mérték)

Kétezer évnek vége fe-
lé koponyákra aszottan az
ős szépség: emléke a
csillaga-sárga halálnak

Nem mentségkeresés, nincs
mentség, nincs a hatalmat a
élistenként bórbe ba-
rázdált bőszerakatnak.

Nem született bűn még ilyen
áron, hogy milliót szánt

csorda-halálra az örül-
tek hite új-loyolásan.

Kétezer év menekültjeit
üldözi minden hitt hata-
lom, ki magát hiszi újfent
Isten-erős hatalomnak.

Kétezer év menekültjeit?
Ők az örök-menekültek!

Nincs hely, ahonnan (...) s nincs, aho-
vá még (...) ennek a földnek.

(haiku 2)

Az a SZÓ is itt
van a zárójelekben.
Kipontozott csend.